

Biskup, Marian

Rozwój przestrzenny miasta Braniewa

Komunikaty Mazursko-Warmińskie nr 1, 3-18

1959

Artykuł został zdigitalizowany i opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

ROZWÓJ PRZESTRZENNY MIASTA BRANIEWA *)

W s t ę p

Braniewo należy do stosunkowo starannie opracowanych miast w historiografii pomorskiej. Szereg drobniejszych rozpraw niemiecko-warmińskich historyków, zapoczątkowanych od połowy XIX stulecia, napisanych w oparciu o bogate archiwalia miejskie, stworzyło podstawę dla zarysu ogólnych dziejów miasta i jego rozwoju historyczno-przestrzennego. Wymienić tu zwłaszcza należy prace J. A. L i l i e n t h a l a, omawiające w pierwszym rzędzie stosunki wewnętrzne Braniewa, jego ustrój prawny i cechowy¹⁾, jak również J. B e n d e r a, wprowadzające już w ogólną topografię miasta i opis niektórych obiektów architektonicznych²⁾. Szereg danych dla historii miasta przyniosły publikacje źródłowe, w szczególności „Kodeks dyplomatyczny warmiński”³⁾ oraz źródłowe przyczynki Fr. B u c h h o l z a⁴⁾ i H. S c h m a u c h a⁵⁾. Osobną rolę odgrywają dla historii szkolnictwa braniewskiego wydawnictwa źródłowe G. L ü h r a⁶⁾. Dla historii układu przestrzennego podstawowe znaczenie mają praca A. B o e t t i c h e r a oraz rozprawa architekta miejskiego A. L u t t e r b e r g a, omawiająca na podstawie bogatego materiału archiwalnego dawniejsze fortyfikacje miejskie i naj-

*) Artykuł powyższy został opracowany na zlecenie *Działu Dokumentacji Naukowej Pracowni Konserwacji Zabytków w Warszawie* jako materiał dla opracowania planu zagospodarowania przestrzennego m. Braniewa. Kierownictwu PKZ składam wyrazy podziękowania za zezwolenie na opublikowanie artykułu.

¹⁾ Lilienthal J. A., Braunsberg in den ersten Decennien des 17. Jahrhunderts, Braniewo 1837; Die städtische Verwaltung in der Altstadt Braunsberg, Neue Preussische Provinzial-Blätter, 2 Folge, 1, 1852 — 3; Die Rechtspflege in der Altstadt Braunsberg von der ältesten Zeit bis zur preussischen Besitznahme im Jahre 1772, Neue Pr. Prov. Bl., 2 F. 1, 1852; Geschichte des Magistrats der Neustadt Braunsbergs bis 1772, Neue Preuss. Prov. Bl., 2 F., 1853; Die Zünfte in Braunsberg bis zum Jahre 1772, Neue Preuss. Prov. Bl., 2 F., 1865.

²⁾ Bender J., Über die Entstehungs- und Entwicklungsgeschichte der Stadt Braunsberg, Zeitschrift für die Geschichte und Altertumskunde Frmlands (cyt. dalej jako ZE), 5, 1874; Rückblick auf das alte jetzt geschwundene Braunsberger Schloss, Altpreussische Monatschrift, 11, 1874.

³⁾ Codex diplomaticus Warmiensis, t. 1 — 4, Braniewo 1860 — 1935.

⁴⁾ Buchholz Fr., Eine Steuerliste der Altstadt Braunsberg vom Jahre 1453, ZE, 25, 1935. Mniejszą rolę odgrywa publikacja tegoż autora: Zwei Zinsregister der Altstadt Braunsberg aus den Jahren 1462 und 1463, ZE, 27, 1942.

⁵⁾ Schmauch H., Ein Steuerregister der Altstadt Braunsberg vom Jahre 1579, ZE, 25, 1935.

⁶⁾ Lühr G., Die Schüler des Braunsberger Gymnasiums von 1694 bis 1776, Monumenta Historiae Warmiensis, t. XII, 3, 1934; Die Matrikel des päpstlichen Seminars zu Braunsberg 1578 — 1798, Braniewo 1925.

ważniejsze obiekty architektoniczne ⁷⁾. Obok tego ważną rolę spełnia monografia miasta Braniewa, opracowana w r. 1934 przez Fr. Buchholza ⁸⁾. Podsumowuje ona w gruncie rzeczy całość dorobku historyków braniewskich i ułatwia wystarczające zarysowanie historii politycznej (w słabszym stopniu gospodarczej) oraz rozwoju przestrzennego Braniewa. Na podstawie powyższej literatury oparty jest krótki szkic historii Braniewa w „Słowniku Geograficznym Państwa Polskiego” ⁹⁾. Szczegółowe dane statystyczne zawiera tom I „Deutsches Städtebuch” ¹⁰⁾.

I. UKŁAD PRZESTRZENNY MIASTA BRANIEWA W ŚREDNIOWIECZU

A. Tło historyczne

Braniewo leży w województwie olsztyńskim nad rzeką Pasłęką (niem. Passarge) na długości geograficznej wschodniej $19^{\circ} 49'$ i szerokości geograficznej północnej $54^{\circ} 23'$. Położone jest ono po obu stronach rzeki Pasłęki w odległości 7 km od jej ujścia do Zalewu Wiślanego. Najstarsza część miasta tj. Stare Miasto Braniewo powstało na wyspowym wyniesieniu wysoczyznowym (około 12 m wysokości bezwzględnej) okolonym od strony południowej, zachodniej i północno-zachodniej obniżeniem wytworzonym przez stare zakole rzeki Pasłęki. Część wschodnią opływa nowo wytworzone zakole Pasłęki. Dzięki temu Stare Miasto ma wybitnie obronne położenie. Nowsza część położona jest na prawym brzegu Pasłęki w obrębie szerokiej doliny rzeki na wysokości wahającej się w granicach od 4 — 5 m. Tereny przylegające do Starego Miasta od strony południowej i zachodniej poza obrębem obniżenia starorzecza stanowią przeważnie stok wysoczyznowy, łagodnie pochylający się od strony wschodniej ku Pasłęce, a od zachodniej ku wpływającemu do niej strumieniowi.

Początki Braniewa sięgają niewątpliwie okresu Prusów, których plemię Warmów zamieszkiwało w okresie wczesnośredniowiecznym terytorium północnej Warmii. Badacze przypuszczają, że wymieniona w dokumencie z r. 1249 pruska miejscowość „Brusebergue” na Warmii odnosi się do Braniewa ¹¹⁾. Pogląd ten znajdowałby potwierdzenie w dogodnym położeniu osady, leżącej przy przejściu nad Pasłęką, niedaleko jej ujścia. Przez to przejście prowadził stary szlak idący wzdłuż Zalewu Wiślanego. W każdym razie Zakon Krzyżacki, dokonawszy w latach trzydziestych XIII wieku podboju Warmii, około 1240 r. założył na miejscu dzisiejszego Braniewa drewniany zamek, jako bazę dla dalszej ekspansji oraz punkt osadniczy. Dopływ kolonistów został gwałtownie zahamowany na skutek wybuchu pierwszego powstania Prusów w r. 1242, którzy zburzyli budowlę krzyżacką. Dopiero zawarcie układu

⁷⁾ Lutterberg A., Zur Baugeschichte der Altstadt Braunsberg, ZE, 19, 1916; Boetticher A., Bau und Kunstdenkmäler der Provinz Ostpreussen, t. IV: Erm-land, Królewiec 1894. — Osobno ratusz Starego Miasta i jego otoczenie omawia A. Lutterberg, Das Rathaus der Altstadt Braunsberg, ZE, 27, 1942. — Ogólne omówienie początków Braniewa i jego lokacji daje też Röhrich V., Die Kolonisation des Ermland, ZE, 1899, t. 12, s. 608 i nast., 623 i nast.

⁸⁾ Buchholz Fr., Braunsberg im Wandel der Jahrhunderte, Braniewo 1934.

⁹⁾ Słownik Geograficzny Państwa Polskiego, pod red. St. Arnolda, t. 1, s. 807 — 811.

¹⁰⁾ Deutsches Städtebuch, t. I, pod red. E. Keysera, 1939, s. 31.

¹¹⁾ Codex diplomaticus Warmiensi, t. I, nr 19.

pokoju w r. 1249, w którym Prusowie zobowiązali się między innymi do zbudowania kościoła we wspomnianym wyżej „Brusebergue”, umożliwiło podjęcie dalszej akcji kolonizacyjnej. Teren Braniewa wraz z okolicą został w tym czasie oddany biskupom warmińskim jako część diecezji i ich uposażenie. Inicjatorem lokacji Braniewa był Jakub Fleming z Lubeki, który w charakterze lokatora doprowadził do założenia miasta obok zamku. Osada ta została zbudowana na początku lat pięćdziesiątych, nieco dalej w dół biegu Pasłęki niż obecne miasto, na wyspie rzeki Pasłęki. Już przed r. 1254 otrzymała prawo miejskie od biskupa Anzelma, pierwszego zwierzchnika diecezji warmińskiej. Jednocześnie biskup obral to miasto na stolicę diecezji, planując zbudowanie tam katedry¹²⁾. Jednakże ponowny wybuch powstania Prusów w r. 1260 doprowadził do zniszczenia rozwijającej się osady miejskiej, która została przez samych jej mieszkańców podpalona wraz z zamkiem i opuszczona.

Po ostatecznym stłumieniu powstania Prusów w r. 1273 nastąpiła ponowna lokacja Braniewa. Lokatorem był ten sam Jakub Fleming. Jednakże miasto zostało odbudowane nie na poprzednim miejscu, lecz nieco w górę Pasłęki, na miejscu dzisiejszej osady. W r. 1284 nowy biskup warmiński Henryk I Fleming, brat Jakuba, nadał Braniewu przywilej prawa lubeckiego¹³⁾. Przywilej ten przyznawał miastu rozległe terytorium liczące 328 łanów, położone po obu brzegach Pasłęki, szeroki samorząd i sądownictwo oraz prawo rybołówstwa w Pasłęce i Zalewie Wiślanym, zastrzegając dla zwierzchnika duchownego jedynie czynsz z terytorium miejskiego i udział w opłatach sądowych.

Osada miejska przyciągnęła w dużej mierze osadników z Dolnych Niemiec, szczególnie z Lubeki, Holsztynu i Meklemburgii. Znaczny odsetek wśród nich tworzyła ludność pruska, częściowo i polska¹⁴⁾. Podstawę zajęcia mieszkańców stanowił w dużej mierze handel z racji dogodnego położenia miasta przy ujściu splawnej Pasłęki do Zalewu Wiślanego. Spełniało ono rolę jedynego portu morskiego dla obszaru całej Warmii. W połowie XIV wieku Braniewo jest już jednym z 6 miast państwa zakonnego, należących do Związku Miast Hanzeatycznych. Kupcy braniewscy docierają swoimi statkami do Flandrii, Anglii i Inflan. Przedmiotem wywozu są rolnicze płody Warmii, głównie zboże, chmiel, len oraz płótno. Pod względem wielkości obrotów miasto stoi jednak na ostatnim miejscu, za pozostałymi 5 wielkimi miastami pruskimi. Równoległe następuje rozwój rzemiosła braniewskiego. W r. 1364 wzmiankowanych jest już 9 cechów. Okoliczne terytorium miejskie zostaje skolonizowane przez założenie tam 7 wsi.

Aż do r. 1340 Braniewo jest także siedzibą biskupów warmińskich rezydujących na zamku, zbudowanym przy południowo-wschodniej linii murów miejskich, stanowiąc punkt wyjściowy dla kolonizacji środkowej Warmii. W r. 1340 nastąpiło przeniesienie rezydencji biskupiej do Ornety (nieco później — do Lidzbarka), co było związane z przesunięciem się kolonizacji bardziej na południe kraju. W uwzględnieniu potrzeb rozwijającej się gospodarki towarowo-pieniężnej na Warmii, jak

¹²⁾ Ibidem, t. I, nr 31.

¹³⁾ Buchholz F., Braunsberg im Wandel der Jahrhunderte, s. 9.

¹⁴⁾ Buchholz F., Eine Steuerliste der Altstadt Braunsberg vom Jahre 1453, s. 435 i nast.

również dla wzmocnienia swojej pozycji w Braniewie, biskup Herman z Pragi zakłada około r. 1342 na prawym brzegu Pasłęki Nowe Miasto Braniewo. Miało ono charakter mniejszej, wyłącznie rzemieślniczorołniczej osady. Otrzymało także prawo lubeckie, jednak reprezentant biskupi — burgrabia zamkowy — uzyskał większe uprawnienia zwierzchnicze w sprawach sądowych, jak i przy wyborze rady i ławników, których zatwierdzał.

Cały wiek XIV jest okresem znacznego rozwoju gospodarczego szczególnie Starego Miasta Braniewa. Świadectwem tego jest wzniesienie kilku budowli sakralnych, jak okazałego kościoła parafialnego pod wezwaniem św. Katarzyny, wykończonego zresztą dopiero w połowie XV stulecia. W r. 1330 osiedlają się w północno-zachodniej części miasta franciszkanie, sprowadzeni już w końcu XIII stulecia przez biskupa Henryka I Fleminga i osadzeni początkowo za murami miasta. Kościół klasztorny pod wezwaniem Panny Marii został także wykończony dopiero w połowie XV wieku. Za murami miasta zbudowano w XIV wieku szpital pod wezwaniem św. Ducha i św. Jerzego oraz kaplicę św. Jana. Z świeckich budowli zostaje wówczas rozbudowany ratusz oraz fortyfikacje miejskie. Podobnie na Nowym Mieście zostaje zbudowany skromny kościół i ratusz, jednak rolę murów obronnych pełni tam drewniana palisada. Próba połączenia Starego i Nowego Miasta w jedną całość komunalną, zamierzona w r. 1394 przez biskupa Henryka Sorbom, skończyła się całkowitym niepowodzeniem skutkiem ostrej opozycji mieszkańców Starego Miasta, dążących do zachowania swoich przywilejów.

Początek wieku XV przynosi dla Braniewa szereg poważnych trudności, związanych zarówno z pogorszeniem się sytuacji wewnętrznej państwa zakonnego, jak i z wojnami polsko-krzyżackimi. Miasto uznało po klęsce grunwaldzkiej 1410 r. władzę króla polskiego, jednak powrócić niebawem musiało pod rządy biskupa warmińskiego i Zakonu, które przyniosły osłabienie dalszego rozwoju. W r. 1440 Stare Miasto Braniewo przystępuje do Związku Pruskiego — między innymi ze względu na nieprzyjazny stosunek ówczesnego biskupa warmińskiego Franciszka Kuhschmalza, zdecydowanego przeciwnika stanów, dążącego do ograniczenia przywilejów miasta. Długoletnie spory z nim spowodowały, że miasto szuka oparcia w konfederacji stanów, będąc jednym z najczynniejszych członków i dając poważną kwotę na koszty walki politycznej z Zakonem i biskupem. W r. 1453 na Starym Mieście Braniewie wpłaciło podatek związkowy ca 360 rodzin, co stanowi około 1.800 osób. Na przedmieściach zamieszkiwały około 132 rodziny, a więc 660 osób. Razem ludność Starego Miasta wynosiła około 2.550 osób (z duchownymi i załogą zamku) ¹⁵⁾.

W lutym 1454 r. nastąpił wybuch powstania związkowców w Prusach i na Warmii. Zamek biskupi w Braniewie został splądrowany, a mury jego od strony miasta wraz z wieżami zburzono. 14 lutego nastąpiło oficjalne wypowiedzenie posłuszeństwa biskupowi, a wysłannik Starego Miasta Braniewa, Jan Kale, udał się w delegacji Związku Pruskiego do Krakowa, uznając zwierzchność króla polskiego. W okresie wojny trzynastoletniej z Zakonem (1454 — 1466) miasto ponosi szereg ofiar finansowych i materialnych. W kwietniu 1455 r. w czasie ataku wojsk krzyżackich zostało w zupełności spalone Nowe Miasto wraz

¹⁵⁾ Ibidem, s. 430.

z przedmieściem. Załoga polska, stacjonująca na zamku Starego Miasta, złożona z czeskich zaciężnych pod dowództwem Jana Skalskiego, dopuszczała się także wielu nadużyć na mieszkańcach miasta i terytorium miejskim, co doprowadziło do poważnego zubożenia mieszkańców. Fakty te spowodowały, że w r. 1461 część mieszczan zbuntowała się przeciw czeskiej załodze i uwięziła ją. Miasto poddało się następnie nowemu biskupowi warmińskiemu, Pawłowi Legendorfowi, który przybywszy na Warmię ogłosił jej neutralność. Próby odzyskania Braniewa czynione przez Skalskiego były bezowocne. W pokoju toruńskim 1466 r. miasto wraz z Warmią zostało pod władzą biskupów warmińskich, uznających zwierzchność króla polskiego.

Jednakże w najbliższych latach Braniewo ponownie znalazło się w kręgu działań wojennych skutkiem walki króla Kazimierza Jagiellończyka z nieuznanym przez niego nowym biskupem warmińskim, Mikołajem Tungenem. Biskup wbrew woli króla zajął w r. 1472 miasto, które w r. 1478 zostało oblężone przez wojska polskie w okresie tzw. wojny księżej. Stare Miasto obroniło się, ale Nowe Miasto i przedmieścia ponownie zostały spalone. Dopiero po r. 1479 nastąpił okres dłuższego spokoju i odbudowy miasta, czego przejawem było m. in. uzupełnienie wyposażenia kościoła św. Katarzyny. W r. 1520 miasto zostało zajęte przez wojska w. mistrza Albrechta von Hohenzollern, stanowiąc dla niego ważny punkt strategiczny w wojnie z Zygmuntem Starym. Fortyfikacje miejskie zostały znacznie wzmocnione, co spowodowało, że prawie 3-miesięczne oblężenie przez wojska polskie było bezowocne. Braniewo zostało wydane przez Albrechta Polsce dopiero w r. 1525 po holdzie krakowskim, a w roku następnym ponownie przekazane biskupowi warmińskiemu Maurycemu Ferberowi.

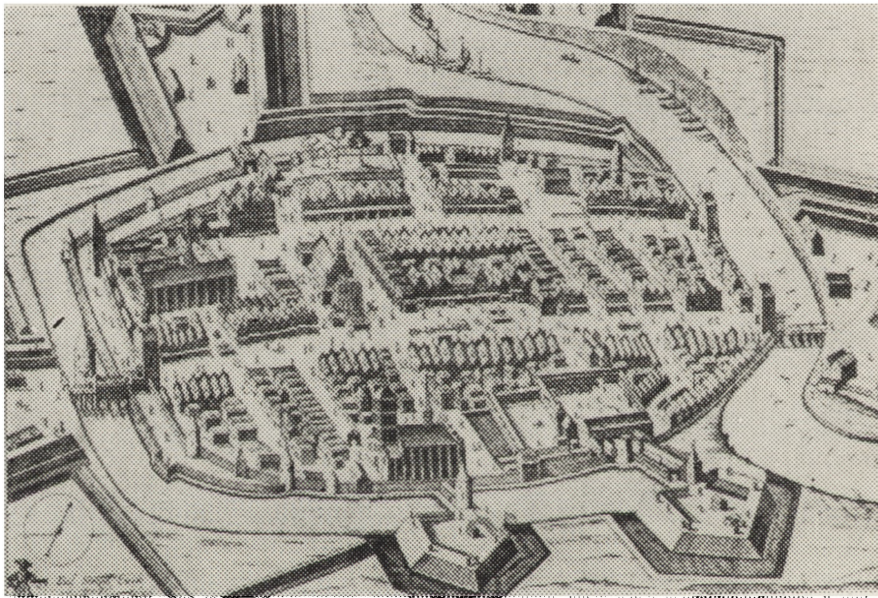
Już w okresie okupacji krzyżackiej zaznaczyły się w Braniewie postępy reformacji uwarunkowanej podłożem socjalnym. W r. 1525 doprowadziły one do zaburzeń z powodu próby wprowadzenia na powrót duchownych katolickich za sprawą biskupa Ferbera. Specjalna komisja królewska w r. 1526 przywróciła obrządek katolicki w mieście, a jednocześnie wprowadziła szereg postanowień (statutów) ograniczających dotychczasowe kompetencje rady na korzyść biskupa i jego burgrabiego zamkowego oraz ustanawiających przedstawicielstwo pospółstwa. W praktyce nie zostały one w pełni wprowadzone, ale katolicyzm utrzymał swoje przodujące stanowisko w mieście. Przejawiło się to w połowie XVI wieku, będącym okresem rozwiniętego Odrodzenia na Warmii. W okresie tym ilość domów w Starym Mieście Braniewie wynosi 275 oraz 7 bud pod ratuszem. Na przedmieściu zw. Koslin znajduje się 99 domów; razem więc liczba domów dochodzi do 381. W sumie liczba mieszkańców u schyłku XVI w. wynosiła około 3.500¹⁶⁾. Wśród rzemieślników Starego Miasta zaznacza się poważne zróżnicowanie zajęć, w znacznie mniejszym stopniu na Nowym Mieście¹⁷⁾. Stare Miasto przeżywa jeszcze niewątpliwie okres rozwoju, jako główny port wywozowy Warmii.

W okresie tym wyrasta również ono na ważny ośrodek szkolnictwa warmińskiego. Biskup warmiński i kardynał Stanisław Hozjusz spro-

¹⁶⁾ Schmauch H., Ein Steuerregister der Altstadt Braunsberg vom Jahre 1579, s. 472 — O przebiegu reformacji na terenie Braniewa ostatnio Zins H., Początki reformacji na Warmii, Odrodzenie i Reformacja w Polsce, t. II, 1957, s. 76 i nast.

¹⁷⁾ Lilienthal J. A., Die Zünfte in Braunsberg, s. 224 i nast. — dane dla r. 1561.

wadził w r. 1565 do Braniewa jezuitów dla przeciwdziałania wpływowi reformacji z sąsiednich Prus Książęcych. Jako siedzibę otrzymali oni opustoszały kościół i klasztor franciszkanów. Jezuiti natychmiast przystąpili do zorganizowania szkoły, która w szybkim tempie przyciągnęła dziesiątki przedstawicieli młodzieży nie tylko z Warmii, lecz nawet z Prus Książęcych, Królewskich, Korony i Litwy¹⁸⁾ i była najpoważniejszą uczelnią warmińską aż do rozbiorów. Jednocześnie Hozjusz założył w Braniewie drugą uczelnię katolicką, diecezjalne seminarium duchowne (od r. 1567), którego kierownictwo również objęli jezuiti¹⁹⁾. Trzecią wyższą uczelnią katolicką było założone w r. 1578 w Braniewie za sprawą jezuity Antoniego Possewina seminarium papieskie w celu kształcenia misjonarzy katolickich dla sprostestantyzowanych krajów północno-europejskich czy nawet prawosławnych ziem ruskich. Otrzymało ono dotacje od kurii rzymskiej oraz królowej szwedzkiej Katarzyny Jagiellonki²⁰⁾, a wychowankowie jego pochodzili z krajów skandynawskich, Infant, Niemiec itp. Wszystkie zakłady naukowe utrzymywały się z przerwami do końca XVIII w., stwarzając z miasta centrum kontrreformacji katolickiej, a zarazem szkolnictwa wyższego na Warmii. Jednocześnie (od r. 1571) powstaje w Braniewie drukarnia dla

Perspektywiczny plan Starego Miasta Braniewa z r. 1635 wedł. Stertzla.

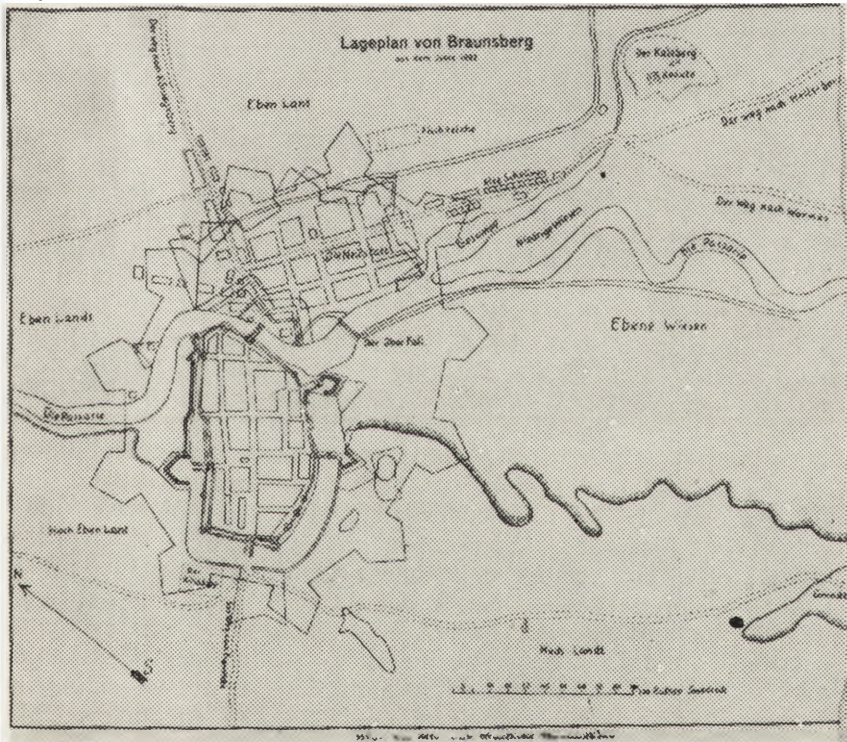
¹⁸⁾ Waschinski E., *Das kirchliche Bildungswesen in Ermland, Westpreussen und Posen*, t. 2, Wrocław 1928, s. 34 i 136; por. Lühr G., *Die Schüler des Braunsberger Gymnasiums von 1694 bis 1776*, *Monumenta Historiae Warmiensis*, t. XII, 3.

¹⁹⁾ Waschinski E., o. c., t. I, s. 263 i nast.

²⁰⁾ *Ibidem*, t. I, s. 266 — 7; Buchholz F., *Braunsberg im Wandel der Jahrhunderte*, s. 106; Lühr G., *Die Matrikel des päpstlichen Seminars zu Braunsberg 1578 — 1798*, Braniewo 1925.

publikacji druków jezuitów, z czasem i o treści historycznej (częściowo i w języku polskim). Obsługiwała ona zarówno Warmię, jak Koronę, Litwę, Prusy i kraje bałtyckie.

Początek w. XVII przynosi dla miasta szereg poważnych klęsk wywołanych wojnami szwedzkimi. Szczególnie ujemnie zaznaczyła się pierwsza wojna w l. 1626 — 1635. Braniewo zostało w r. 1626 po krótkim oblężeniu zajęte przez wojska Gustawa Adolfa. Okupacja szwedzka trwała 9 lat. Ofiarą jej padły przede wszystkim biblioteka z cennymi rękopisami i dzieła sztuki pochodzące z kolegium i kościoła jezuitów. Zostały one wywiezione do Szwecji. Częste kontrybucje i kwaterunki oraz zaraza wywołały powszechne zubożenie i wyniszczenie mieszkańców²¹⁾. Miasto pozostało pod władzą szwedzką nawet po rozejmie w Starym Targu (r. 1629). Szwedzi podjęli nawet od r. 1633 prace nad umocnieniem miasta, otaczając Stare Miasto fortyfikacjami ziemnymi. Doskonały obraz Starego Miasta Braniewa z tego okresu stanowi plan perspektywiczny wykonany w r. 1635 przez szwedzkiego pisarza Pawła Stertzla, sporządzony z miedzi przez Konrada Götke. Dopiero po układzie w Sztumskiej Wsi (r. 1635) Szwedzi oddali zubożale miasto w ręce polskie, które przeżyło następnie 30-letni okres spokoju. Zaznaczył się on w życiu kulturalnym wzrostem poziomu gimnazjum (kolegium) jezuitów, dorównującego faktycznie uczelniom akademickim przez zorganizowanie wykładów teologii, filozofii, języka greckiego i hebrajskiego.

Plan Starego i Nowego Miasta Braniewa z r. 1692.

²¹⁾ Szczegółowy opis losów Braniewa w tym okresie daje Hipler Fr., Braunsberg in der Schwedenzeit, ZF, 8, 1886.

W drugiej wojnie szwedzkiej (1655 — 1660) Braniewo odegrało również ważną rolę. W pertraktacjach między Szwedami a elektorem brandenburskim i zarazem księciem pruskim Fryderykiem Wilhelmem, przedmiotem sporu stało się Braniewo, którego Szwedzi nie chcieli oddać w ręce elektora ze względu na jego ważne, strategiczne położenie. Elektor zajął jednak miasto jesienią 1655 r., pozostając częściowo w porozumieniu ze stanami Prus Królewskich i Warmii. Na podstawie układu ze stycznia 1656 r. Karol Gustaw oddał elektorowi Warmię wraz z Braniewem, którego mury miały zostać zniszczone, a elektorska załoga wojskowa wycofana. Warunek ten nie został spełniony. Okupacja brandenburska trwała 8 lat, ponownie wyciskając z mieszkańców szereg świadczeń na utrzymanie stacjonujących wojsk i zapłatę podatków. Mimo zawarcia układu welawsko-bydgoskiego z Polską w r. 1657 wojska elektora nie opuściły miasta; fakt ten nie nastąpił nawet po pokoju oliwskim 1660 r. Elektor początkowo za wszelką cenę usiłował zatrzymać w swoim ręku Braniewo i wydał je biskupowi warmińskiemu dopiero w r. 1663. Miasto było wyniszczone zarówno z powodu wydatków wojennych, jak i zarazy, która w r. 1661 zdziesiątkowała ludność.

Odbudowa zniszczonej gospodarki miasta następowała powoli i doznała ponownie poważnych wstrząsów w początkach XVIII stulecia. W r. 1703 wojska szwedzkie Karola XII ponownie zajęły miasto w okresie tzw. wojny północnej, następnie zaś oddziały saskie ściągały z miasta i całej Warmii poważne świadczenia pieniężne w formie kontrybucji. Miasto popadło w dług i zmuszone zostało do wyzbycia się części swoich dóbr ziemskich. Miary klęski dopełniła ciężka zaraza z lat 1709 — 10, która przyczyniła się znacznie do zmniejszenia ludności Nowego Miasta. Dopiero po zakończeniu wojny północnej ożywiło się nieco życie wewnętrzne miasta, czego świadectwem był ruch budowlany. W latach 1739 — 1741 nastąpiła przebudowa ratusza w stylu późno-barokowym. Jezuita w końcu XVII stulecia przebudował siedzibę seminarium papieskiego, a w latach 1743 — 1756 zbudował 3-piętrowy gmach gimnazjalny. W latach trzydziestych XVIII stulecia zostaje na północ od miasta wykończony kościół św. Krzyża, wzniesiony na pamiątkę wydarzeń I wojny szwedzkiej²²⁾.

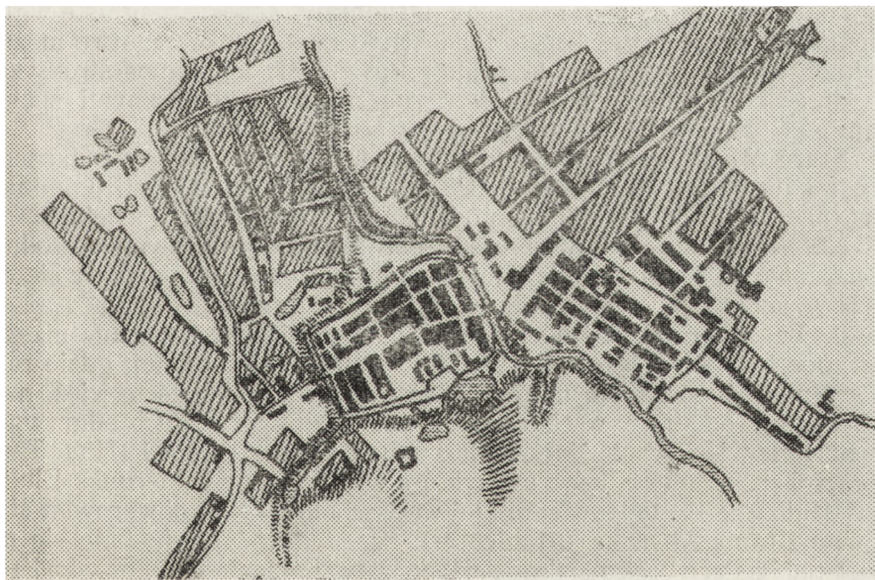
Sytuacja gospodarcza miasta jest jednak ciężka. Relacja pisarza Nowego Miasta z r. 1748 skarży się na upadek handlu i rzemiosła, wyszynk piwa przez karczmy szlacheckie ze szkodą dla miasta itp. Chłopi dowożą zboże i len do Elbląga, omijając miasto. Największe przedsiębiorstwo kupieckie Michała Schorna ze Starego Miasta, handlującego na szeroką skalę zbożem i lnem, w r. 1765 poniosło bankructwo.

Już w czerwcu 1772 r. Braniewo zostało zajęte, jako pierwsze miasto polskie, przez wojska pruskie jeszcze przed oficjalnym zawarciem traktatu rozbiorowego z sierpnia tego samego roku. Z danych tzw. katastru fryderycjańskiego, sporządzonego jesienią 1772 r. przez władze pruskie, wynika, że Stare Miasto liczyło 207, a na przedmieściach 156 dymów (Feuerstellen) oraz 2.871 mieszkańców. W szkole jezuickiej znajdowało się 200 uczniów, w seminarium papieskim — 20, w seminarium diecezjalnym — 19. Wśród rzemieślników liczone 9 sukienników (także kilku płócienników); do miasta należała cegielnia i młyn Wikielec (Wecklitz). — Nowe Miasto liczyło 200 dymów i 1.378 mieszkańców.

²²⁾ Lühr G., Die Geschichte der Kreuzkirche bei Braunsberg, ZE, 23, 1928.

Wśród rzemieślników występuje także 9 sukienników²³⁾. Pierwszym posunięciem władz pruskich było połączenie obu ośrodków miejskich pod jedną władzą komunalną. W mieście umieszczono także garnizon wojskowy. W r. 1786 stanął na Nowym Mieście kościół ewangelicki, przebudowany z dawnego ratusza. Dla ułatwienia komunikacji bramy Starego Miasta od końca XVIII wieku uległy zburzeniu, a w murach otwarto nowe przejazdy.

W życiu gospodarczym miasta zaznaczyła się w tym okresie pewna poprawa, a nawet narastanie wczesnych elementów kapitalistycznych. Świadectwem tego jest działalność kupca Jana Oestereicha, właściciela kilku statków, poważnego eksportera przędzy lnianej. Przedsiębiorstwo jego zatrudniało 250 ludzi przy sortowaniu i pakowaniu przędzy. Oestereich założył także „fabrykę adamaszku” („Damastfabrik”), zapewne więc manufakturę. Natomiast szkolnictwo Braniewa przeżywa okres upadku. Kolegium jezuickie zostaje zniesione w r. 1780. Władze pruskie na miejscu kolegium zorganizowały „Królewski Instytut Szkolny”, na prawach akademickiego gimnazjum, także dla kleru warmińskiego. Wykładowcami zostali byli jezuici. Nowy zakład nie mógł jednak rozwijać większej działalności z braku środków finansowych. Zamknięto także drukarnię jezuicką. Część gmachu b. kolegium wydzierżawiono mieszczanom, a część rozebrano w początkach XIX stulecia. W r. 1809 rozpoczęto rozbiorę b. kościoła pojezuickiego P. Marii. Dawne seminarium diecezjalne przeniesiono do gmachu zlikwidowanego w r. 1798 seminarium papieskiego.

Plan m. Braniewa z lat 1807 — 1818.

²³⁾ Buchholz F., Braunsberg im Wandel der Jahrhunderte, s. 181 i nast.

Dopiero w okresie wojen napoleońskich i reform, wprowadzonych w państwie pruskim po jego klęsce z Francją, następuje ponowne ożywienie szkolnictwa w Braniewie, ułatwione podniesieniem miasta do rangi powiatowego. W r. 1811 na byłym zamku biskupim otwarty został instytut pedagogiczny dla nauczycieli warmińskich szkół ludowych, przemianowany w r. 1825 na katolickie seminarium nauczycielskie. Stało się ono poważną placówką szkolnictwa warmińskiego aż do lat dwudziestych XX stulecia. Podobnie nastąpiła i reorganizacja gimnazjum braniewskiego, które od r. 1812 zaczęło rozwijać się w szybkim tempie, zdobywając sobie uznanie poza granicami Warmii (w r. 1824 — 315 uczniów). Po wojnach napoleońskich, których skutki nie ominęły miasta w związku z przemarszem wojsk francuskich, następuje jeszcze dalszy rozwój szkolnictwa w Braniewie. Punkt szczytowy stanowi założenie w r. 1818 wyższej uczelni akademickiej dla studentów teologii katolickiej. Otrzymała ona w r. 1821 nazwę „Lyceum Hosianum” w nawiązaniu do dawnej tradycji XVI-wiecznego założyciela kolegium jezuickiego i posiadała fakultety teologiczny i filozoficzny. Ustrój nowego zakładu odpowiadał organizacją uniwersytetom pruskim. W r. 1912 „Lyceum” zostało przemianowane na „Akademię Państwową”. W r. 1820 zorganizowano także przy niej poważną objętościowo bibliotekę naukową. Znaczenie „Hosianum” sięgało znacznie poza granice diecezji warmińskiej.

B. Przemiany przestrzenne

Stare Miasto Braniewo założono na obecnym miejscu na przełomie lat 1270/80. Wybór miejsca został podyktowany dogodnymi warunkami terenowymi. Miasto ulokowano na wzniesieniu, oblanym od wschodu rzeką Pasłęką, która w tym miejscu tworzyła pętlę ku północno-zachodowi. Od południa i północy dostęp utrudniały głębokie, bagniste wgłębienia (zapewne dawne koryto Pasłęki), które stosunkowo łatwo można było obrócić na fosy, zasilane wodą z Pasłęki²⁴⁾. Jedynie od strony zachodniej konieczne było silniejsze zabezpieczenie sztucznymi sposobami.

Stare Miasto zostało rozplanowane w kształcie dość regularnego prostokąta o rozmiarach 400 × 250 m, o nieco wygiętej linii południowej, przy czym do wschodniego odcinka przylegał brzeg Pasłęki.

Całość miasta otoczono murami obronnymi, istniejącymi dowodnie pod koniec XIV stulecia. Najsilniejsze obwarowania znajdowały się od strony zachodniej, gdzie biegła podwójna linia murów, sięgająca aż do środkowej części linii północnej²⁵⁾. Mury zewnętrzne, znacznie niższe, otoczone były szeroką fosą, z wyjątkiem strony wschodniej, gdzie rolę tę spełniała Pasłeka. Na murach znajdowało się kilkanaście wież, najokazalszych od strony wschodniej i zachodniej. Część z nich odgrywała rolę bram wyjściowych. Najważniejszą była Brama Wysoka (Hohe Tor) w części zachodniej murów, przez którą wiodła droga w kierunku Elbląga i Malborka²⁶⁾. Odpowiednik jej we wschodniej linii obwarowań stanowiła Brama Młyńska (Mühlentor), przez którą przechodziło się na most na Pasłęce oraz na drogę wiodącą na północny-wschód, do Kró-

²⁴⁾ Lutterberg A., Zur Baugeschichte der Altstadt Braunsberg, s. 601.

²⁵⁾ Por. plan Starego Miasta Braniewa Stertzla z r. 1635.

²⁶⁾ Lutterberg A., o. c. s. 611 i nast.

lewca, lub na południe (przez Nowe Miasto): do Pieniężna (Melzaku) i Lidzbarka Warmińskiego. W tej samej linii murów znajdowała się nieco na północ druga brama tzw. Kütteltor (względnie później Kesseltor), z której także wiódł most na Pasłęce i droga do rzeźni (skąd wzięła się nazwa bramy), położonej na prawym brzegu Pasłęki²⁷). Mniejszą rolę odgrywały 3 bramy w północnej linii murów. Licząc od zachodu pierwszą była Brama Mnisza (Münchtor), Brama Gwoździarzy (Nagelschmiedetor) i Brama Wodna (Wassertor). Brama znajdująca się w południowej linii murów należała do zamku biskupiego, położonego w południowo-wschodnim kącie miasta. Spośród wszystkich bram najsilniejsze umocnienie posiadała Wysoka Brama, broniona nie tylko przez podwójny mur, lecz także przez tzw. Wieżę Węglową (Kohlentor) stojącą pośrodku fosy i mostu, o wysokości 7 pięter, oraz umocnienia przy zewnętrznej linii fosy.

Główną arterię przelotową stanowiła dzisiejsza ulica Gdańska (dawniej ul. Długa tj. Langgasse), biegnąca od zachodniej Wysokiej Bramy ku wschodniej Bramie Młyńskiej, co odpowiadało przebiegowi głównego szlaku komunikacyjnego Elbląg (Malbork) — Braniewo — Królewiec. W pewnej mierze odpowiednikiem jej była ul. Hozjusza (d. Pocztowa — Poststrasse) w północno-wschodniej części miasta, biegnąca od Kütteltor i drugiego mostu na Pasłęce do środka miasta. Pozostałe ulice przecinały miasto w kierunku południowym. W środkowej części miasta znajdował się Rynek o stosunkowo małych rozmiarach. Na domiar stojący na nim budynek ratusza zmniejszał jego wymiary. W gruncie rzeczy wydaje się, że rolę Rynku spełniała środkowa, najszersza w tym miejscu partia ul. Gdańskiej. W południowej części miasta, tuż przy linii muru miejskiego, znajdował się parafialny kościół św. Katarzyny z okazałą wieżą. Na wschód od niego leżały masywne zabudowania zamku biskupiego, wkomponowane w całość miasta i objęte miejskim systemem obronnym.

W północno-zachodnim kącie miasta znajdował się od r. 1330 klasztor franciszkanów i kościół pod wezwaniem P. Marii, nie przylegający do murów miejskich. Od r. 1565 budynki te zostały przejęte przez zakon jezuitów. W ciągu XVI — XVIII wieku dokupili oni 3 parcele z domami na wschód od klasztoru aż do Bramy Mniszej (Münchtor), gdzie znalazły pomieszczenia sale szkolne gimnazjum, konwikt i seminarium papieskiego. Ten ostatni zakład mieścił się w najokazalszym 3-piętrowym narożnym budynku zwanym „Kamiennym Domem” (Steinhaus), zakupionym w r. 1612 przez jezuitę Possewina. Przebudowany gruntownie w końcu XVII wieku w stylu barokowym, stanowił do r. 1945 jeden z najpiękniejszych i najokazalszych zabytków architektonicznych Braniewa. Po kasacji szkół jezuickich był on siedzibą seminarium diecezjalnego, przylegając do sąsiedniego budynku, gdzie znalazło się „Hosianum”. Ta północno-zachodnia część miasta podlegała najpoważniejszemu przemianom urbanistycznym z powodu rozbudowy przez jezuitów, zwłaszcza w XVIII wieku. Np. w r. 1743 rada Starego Miasta udzieliła jezuitom zezwolenia na budowę nowego gmachu, na obszarze przylegającym do linii murów miejskich koło Bramy Mni-

²⁷) Mostu tego brak na planie Stertzla, natomiast podają go plany Giesego i Rehfelda. Istnienie mostu tego potwierdzają dane źródłowe już dla r. 1520 — Lutterberg A., o. c. s. 618.

szej²⁸⁾). Zburzenie kościoła pojezuickiego w początkach XIX stulecia oraz zabudowa tego terenu ponownie od połowy XIX zmieniły nieco dawny wygląd tej części miasta.

W części północnej między Bramą Mniszą i Gwoździarzy znajdowała się strzelnica miejska, a przy Bramie Wodnej — stajnia miejska oraz magazyn wapna (Kalkscheune).

W obrębie murów ilość domów Starego Miasta, których część posiadała przedproża (Beischläge), szczególnie przy głównej ul. Gdańskiej, Hożjusza i Rynku, wynosiła przed 1624 r. — 232.

Za murami Starego Miasta znajdowało się kilka budynków, położonych na prawym brzegu Pasłęki. Na wysokości obu mostów miejskich istniał tam do r. 1520 szpital pod wezwaniem św. Ducha. Nieco dalej przy drodze wiodącej do Królewca mieścił się szpital dla zakaźnie chorych pod wezwaniem św. Jerzego. Oba szpitale zostały zniszczone w okresie wojny Polski z Albrechtem Hohenzollernem. Obie instytucje zostały następnie połączone w jeden szpital pod wezwaniem św. Andrzeja. Nowy budynek szpitalny wznosił się na miejscu szpitala św. Ducha (zaznaczony na planie Sterzla naprzeciwko Kesseltor) aż do r. 1804, gdy został rozebrany. W pobliżu jego znajdowała się rzeźnia miejska, jak również stocznia, budująca statki (tzw. lastadia). Okolice ta zabudowywała się już dowodnie od połowy XV w. przy drodze wiodącej do Królewca. Niemal naprzeciw mostu i Bramy Młyńskiej mieściła się w XVII wieku hamernia miedzi (zamieszczona także na planie Sterzla). Poniżej mostu i Bramy Młyńskiej leżał młyn należący do zamku.

Przy północno-zachodniej części miasta tuż przy fosie istniał cmentarz z kaplicą św. Jana, zaginioną po r. 1626²⁹⁾.

Pewną zmianę w układzie przestrzennym Starego Miasta wprowadziła okupacja szwedzka z lat 1626 — 35. Szwedzi otoczyli miasto z trzech stron pasem nowych fortyfikacji ziemnych i przyczółków, wy-

Panorama m. Eraniewa z r. 1684.

²⁸⁾ Lillenthal J. A., *Die städtische Verwaltung in der Altstadt Braunsberg*, s. 178.

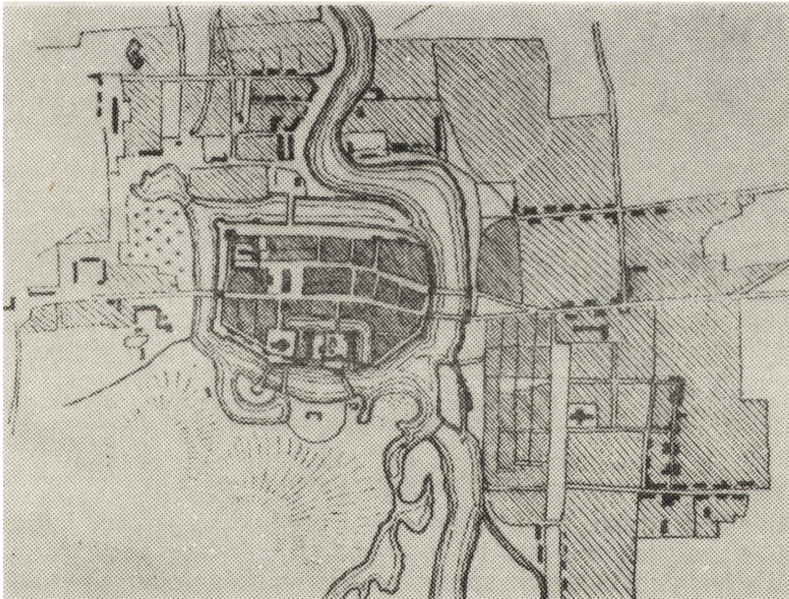
²⁹⁾ Por. plan Braniewa z r. 1692.

biegających daleko poza linię fosy i przecinających na północny cmentarz św. Jana. Podobnie umocnienia szwedzkie objęły prawy brzeg Pasłęki wraz z terenem stoczni, szpitala św. Andrzeja i młynem zamkowym. Fortyfikacje te były wzmacniane jeszcze w okresie okupacji brandenburskiej (1655 — 1663), jednak już od końca XVII wieku popadają w zaniechanie. Zaczynają się na nich wówczas osiedlać mieszkańcy.

W drugiej połowie XVIII wieku rozwój urbanistyczny Starego Miasta widoczny jest w 3 kierunkach: w kierunku zachodnim, północnym i północno-wschodnim. W kierunku zachodnim, na zachód od Wysokiej Bramy, wzdłuż drogi wiodącej do Fromborka rozbudowuje się zwolna tzw. Fromborskie Przedmieście, gdzie znajdują się stodoły, a także siedziby zamożniejszych mieszczan oraz karczma.

Na północ od miasta ciągnęła się osada Koźlin, odgrywająca już dawniej rolę przedmieścia. Znajdowały się na nim domy mieszkalne z ogrodami tylko przy jednej ulicy (zapewne dziś ul. Marynarskiej). Resztę budynków stanowiły spichlerze i stodoły. Przedmieście to rozbudowywało się poważnie od końca XVIII w.³⁰⁾ Przylegał do niego port Starego Miasta, leżący tuż nad Pasłęką (okolica dziś. ul. Portowej).

Trzecie — tzw. Królewieckie Przedmieście rozciągało się na prawym brzegu Pasłęki na wysokości obu mostów, przy drodze wiodącej do Świętomiejsca i Królewca. Powstał tu dość wcześnie plac zwany Rynkiem Przedmiejskim, na którym znalazł się także wspomniany szpital św. Andrzeja i hamernia miedzi. Istniała także przy nim wspomniana rzeźnia, garbarnia oraz karczma, wzmiankowana już w XVI wieku. Przedmieście to rozwinęło się najwcześniej i najintensywniej spośród 2 pozostałych. W latach trzydziestych XIX stulecia stanął tu nowy kościół ewangelicki przy dzisiejszej ulicy Bohaterów Stalingradu.

Plan m. Braniewa z lat 1826 — 1828.

³⁰⁾ For. plan Giesege z lat 1826 — 1828.

Nowe Miasto Braniewo zostało założone około r. 1342, na wschód od Starego Miasta, na prawym brzegu Pasłęki. Miasto to nie posiadało murów obronnych, a jedynie palisadę. Od zachodu linię obrony stanowiła Pasłęka. Osada miejska tworzyła kształt wydłużonego czworoboku o rozmiarach 300×150 m. Najważniejsze arterie przelotowe prowadziły z południowego wschodu w kierunku północno-zachodnim, tworząc dwie główne ulice (dzis. Rzemieślnicza i Kościuszki). Jedną z nich, dzisiejsza ulica Rzemieślnicza, odgrywała jednocześnie rolę wydłużonego rynku, przy którym stał ratusz, kilkakrotnie niszczonej oraz kościół św. Trójcy, odbudowany po pożarze w r. 1681. Ulicą tą przebiegał główny szlak komunikacyjny ciągnący się od mostu przy Bramie Młyńskiej (ze Starego Miasta) na południe do Pieniężna (Melzaku). Przy wylocie tej drogi na południu (przy dzisiejszej ulicy Olsztyńskiej) znajdował się cmentarz katolicki z kaplicą św. Rocha, pochodząca z lat 1710 — 11. W końcu XVIII wieku rozbudowa Nowego Miasta szła w tym właśnie kierunku, jak również na północno-wschód.

II. UKŁAD PRZESTRZENNY BRANIEWA W OKRESIE KAPITALIZMU

A. Tło historyczne

Epoka kapitalizmu przyniosła poważne przemiany w życiu gospodarczym i społecznym Braniewa. Połączenie miasta z Maiborkiem i Królewcem linią kolejową już w latach 1852 — 3 przyczyniło się poważnie do upadku jego dawnego znaczenia handlowego. Linia kolejowa podcięła bowiem dawny handel kupców braniewskich na Zalewie

Północna strona Rynku Starego Miasta Braniewa około r. 1835.
Na lewo widzimy tzw. Kamienny Dom (Steinhaus) z przedprożem.

Wiślanym i Bałtyku, gdyż podstawowe produkty wywozu, jak zboże i len, docierały obecnie bez ich pośrednictwa do większych ośrodków Prus Wschodnich. Otwarcie specjalnych jarmarków lnianych w Braniewie w r. 1856 nie uratowało sytuacji i zostały one zniesione w latach dziewięćdziesiątych. Natomiast rozwijał się drobniejszy przemysł i rzemiosło. W mieście założona została fabryka mydła, skóry, spirytusu, piecy i cygar oraz browar. Były to więc zakłady bazujące głównie na

surowcach rolniczych Warmii. Liczba mieszkańców miasta wzrastała jednak dość wolno. W r. 1852 wynosiła ona 9.608, w r. 1900 — 12.497, w r. 1920 — 14.332, w r. 1933 — 15.353, a w r. 1936 — 17.580³¹⁾. Miasto zyskało w r. 1884 dalsze połączenie kolejowe z Pieniężnem, a przez to i z Olsztynem, jak również z Elblągiem przez zbudowanie w r. 1899 linii wzdłuż brzegu Zalewu (tzw. Haffuferbahn). Stało się ono także siedzibą kilku władz powiatowych, zwłaszcza sądowych.

Jednakże główne znaczenie Braniewa tego okresu aż do r. 1945 polega na utrzymaniu jego dawnej pozycji jako ośrodka szkolnictwa i życia kulturalnego Warmii. Obok powstałych już uprzednio i rozwijających się stale szkół średnich i Akademii (Hosianum) oraz seminarium duchownego powstaje kilka dalszych zakładów, jak szkoła rolnicza i katolickie seminarium dla dziewcząt kształcące nauczycielki dla szkół średnich i powszechnych. W r. 1909 uznane zostało ono za liceum, a w r. 1925 za wyższy zakład nauczycielski (tzw. Elisabethschule). Dawne seminarium nauczycielskie na zamku uległo w r. 1922 przekształceniu na szkołę średnią (Oberschule) dla chłopców. Oprócz tego w r. 1906 powstała szkoła zawodowa dla rzemieślników i kupców.

Z drugiej strony miasto stało się ważnym ośrodkiem kulturalnym Warmii dzięki istnieniu grupy pracowników naukowych skupionych przy „Hosianum” i seminarium duchownym względnie w niedalekim Fromborku przy katedrze i archiwum warmińskim. Założony przez nich w r. 1856 „Historischer Verein für Ermland” położył poważne zasługi dla zbadania przeszłości Warmii i samego Braniewa, zarówno przez wydawanie stałego czasopisma (Zeitschrift für die Geschichte und Altertumskunde Ermlands), jak również serii wydawnictw źródłowych (Monumenta Historiae Warmiensis), chociaż w badaniach nie uwzględnił szerzej roli czynników polskich w dziejach Warmii.

B. Przemiany przestrzenne

W okresie kapitalizmu w związku z dość wolnym, lecz stałym wzrostem ludnościowym połączonego Starego i Nowego Braniewa następuje jego poważny rozwój przestrzenny. Dawne centrum — Stare Miasto zachowało nadal swoje znaczenie jako siedziba Akademii, szkół średnich i władz miejskich. Na obszarze jego poważniejsze zmiany nastąpiły w części południowo-wschodniej, gdzie na miejscu rozebranego w II połowie XIX stulecia zamku stanął gmach seminarium nauczycielskiego. Podobnie w części północno-zachodniej na miejscu rozebranego w początkach XIX wieku pojezuickiego kościoła P. Marii stanął nowy budynek kościelny. Rozbudowie uległy tu także już w latach dwudziestych dwudziestego stulecia gimnazjum, sąsiednie gmachy gimnazjum i seminarium duchownego. Ulica Mnisza (Münchgasse), prowadząca z Rynku do dawnej Bramy Mniszej została w r. 1888 poszerzona z powodu rozbudowy sąsiedniego gmachu poczty. Jednocześnie ofiarą padł teren strzelnicy miejskiej przy północnej linii murów³²⁾. Obwarowania miejskie z kilku wieżami poddano w ciągu XIX wieku w znacznej mierze rozbiórce. Fosę osuszono i podzielono między poszczególnych użytkowników głównie w części północnej i południowej, oraz częściowo zabudowano. Ocalała jedynie od strony zachodniej.

Rozwój przestrzenny miasta poszedł w kierunku wytyczonym już w okresie średniowiecza. Przede wszystkim więc nastąpiło całkowite

³¹⁾ Deutsches Städtebuch, t. I, s. 31.

³²⁾ Lutterberg A., o. c., s. 658.

połączenie położonego na północy przedmieścia Koźlin (dzis. ul. Morska, Marynarska i in.) i terenu przylegającego do Pasłęki. Najsilniejszy rozwój zaznaczył się na dawnym Przedmieściu Fromborskim wzdłuż dzisiejszej ulicy Moniuszki, Sikorskiego i Elbląskiej, gdzie znalazła się część gmachów szkolnych i publicznych. Tereny przylegające na zachodzie do tych części miasta zostały po r. 1920 zajęte pod budowę wielkiej liczby jednorodzinnych domków (dzis. ul. Partyzantów).

Na prawym brzegu Pasłęki zabudowa objęła teren dawnego Przedmieścia Królewieckiego (dzis. ul. 3 Maja i Bohaterów Stalingradu). Nastąpiło tu całkowite połączenie tej części z obszarem dawnego Nowego Miasta, które rozwijało się nadal w kierunku wschodnim, dochodząc aż do linii torów kolejowych. Podobnie zabudowa objęła teren południowy wzdłuż dzisiejszej ul. Kościuszki ze względu na usytuowanie tam dworca kolejowego.

*

Działania wojenne w r. 1945 przyczyniły się do poważnego zniszczenia centrum kulturalnego Warmii, grzebiąc pod gruzami pamiątki i zabytki sztuki Starego i Nowego Miasta. W związku z tym należy dążyć do odtworzenia choćby najważniejszych obiektów Starego Miasta. Odnosi się to zwłaszcza do: kościoła św. Katarzyny, ratusza i przede wszystkim dawnego seminarium papieskiego, później duchownego (Steinhaus) obok domów sąsiednich będących siedzibą „Hosianum”. Istniejący materiał ikonograficzny pozwala — jak się wydaje — w pełni na rekonstrukcję tych budynków. Odbudowane gmachy dawnego seminarium i „Hosianum” winny znaleźć użytkowanie bądź jako budynki szkół średnich czy biblioteki, a nawet muzeum regionalnego (które istniało przed wojną w Braniewie). Sieć uliczna Starego Miasta da się również zachować bez trudu. Natomiast wskazane byłoby przy rekonstrukcji dążyć do odsłonięcia dalszych partii obwarowań oraz ewentualnego usunięcia zabudowań z terenu fosy, aby jak najpełniej ukazać pamiątki Starego Braniewa, pięknego miasta polskiej Warmii.

WAŻNIEJSZE MATERIAŁY KARTOGRAFICZNE I IKONOGRAFICZNE

- Plan Starego i Nowego Miasta Braniewa z r. 1692 (Lageplan von Braunsberg) — w pracy F. Buchholtza, Braunsberg im Wandel der Jahrhunderte (oryg. w Szwedzkim „Krigsarkiv” w Sztokholmie).
- Plan miasta Braniewa z l. 1807 — 1818 — Rehfelda — w pracy H. Bonka, Die Städte und Burgen in Altpreussen, Królewiec 1895, tabl. X (oryg. w „Staatliches Archivlager” w Getyndze).
- Plan miasta Braniewa z l. 1826 — 1828 (Lageplan der Stadt Braunsberg). Giesego — w pracy A. Boettichera, Die Bau und Kunstdenkmäler der Provinz Ostpreussen, t. IV: Ermland, s. 37.
- Stare Miasto Braniewo z lotu ptaka (plan perspektywiczny) z r. 1635 — P. Stertzla — w pracy A. Boettichera, o.c., s. 38, nr 33.
- Panorama miasta Braniewa z r. 1684 — w pracy K. Hartknoch, Alt-und Neues Preussen, 1684, s. 384.
- Północna strona Runku Starego Miasta Braniewa ok. r. 1835 — w pracy F. Buchholtza, o.c., s. 210.